

Handölsdalens sameby

— HISTORIA, KULTURMILJÖER & TURISM

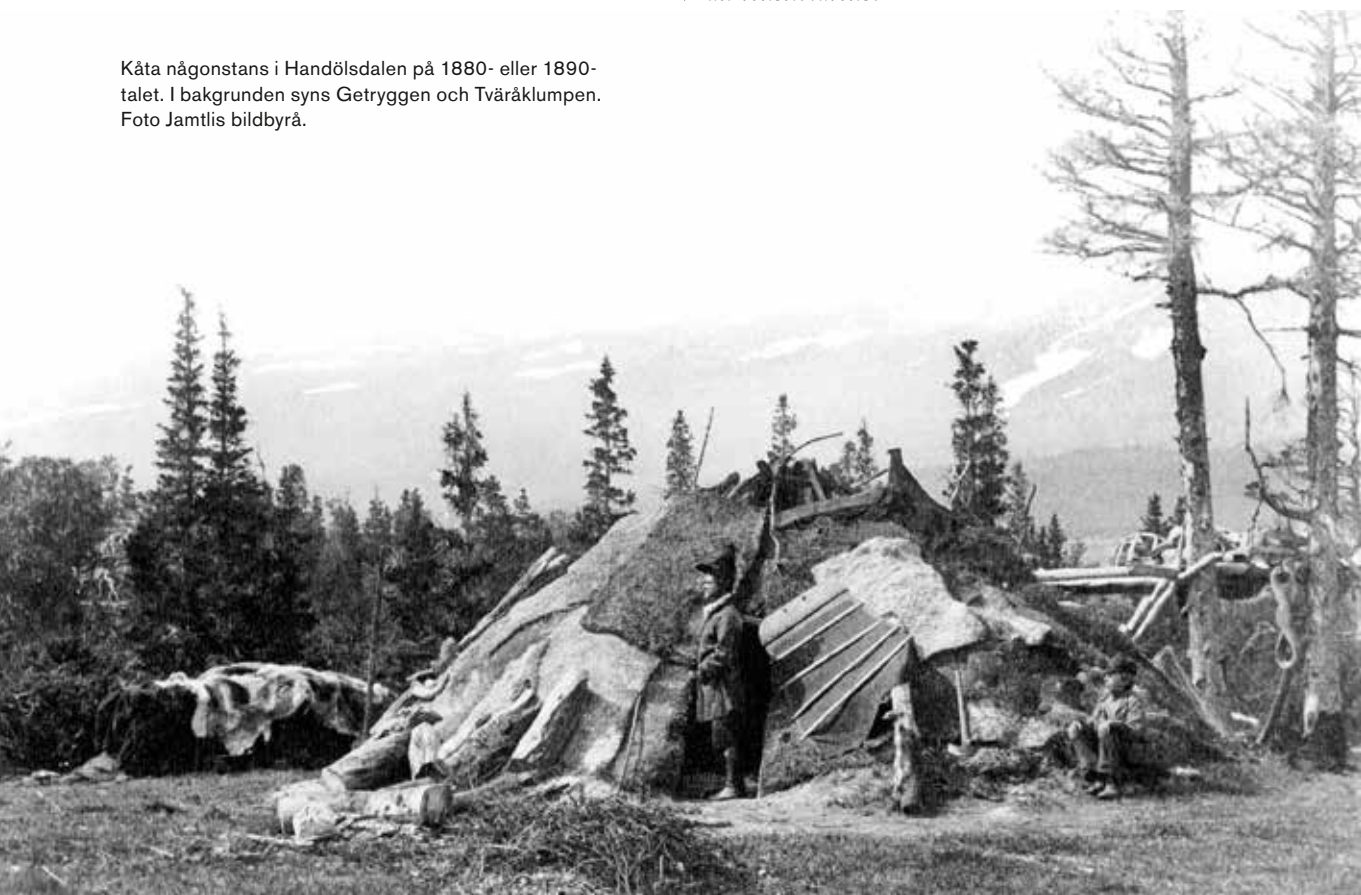
Text & bild Ewa Ljungdahl

LITE SYDSAMISK HISTORIA

Det samiska samhället har inte varit statiskt genom tiderna utan har genomgått flera stora strukturförändringar. Till en början livnärde sig samerna av jakt, fiske och insamling av örter, bär och rötter. Så småningom tämjdes vildrenar för att tjäna som lockdjur vid vildrensjakt och som drag- och lastdjur. Stegvis övergick man till tamrenskötsel (rennomadism) med små tama renhjordar. Det som främst karakteriserade tamrenskötseln var att renkorna, vajorna, mjölkades. Mjölkningsen var arbetsintensiv och alla familjemedlemmar var engagerade. Familjerna flyttade med renarna i ett årligen återkommande mönster där tillgången till bete var styrande.

Skrivna källor beskriver renskötande samer i Jämtland och Härjedalen från 1600-talet. Men samerna fanns här långt dessförinnan. Arkeologiska undersökningar från bland annat Njaarke sameby i västra Jämtland och på Vivallen i Härjedalen visar på renskötsel och samisk närvaro åtminstone från 1000-talet e.Kr. Den intensiva renskötseln var som mest utbredd från 1600-talet till slutet av 1800-talet. Under den första delen av 1900-talet övergavs denna form av renskötsel och ersattes av dagens extensiva renskötsel med fokus på köttproduktion. Men alla samer har inte varit renskötare, många har försörjt sig som nybyggare, jordbrukare, fiskare med mera. I dag lever de flesta samer i tätorter och har helt andra yrken än renskötarens.

Kåta någonstans i Handölsdalen på 1880- eller 1890-talet. I bakgrunden syns Gettryggen och Tväråklumpen. Foto Jamtlis bildbyrå.

BUERIE BÅATEME!

VÄLKOMMEN TILL HANDÖLSDALENS sameby och det samiska kulturlandskapet! Fjällen kallas ibland för vår sista vildmark. Men marken är inte alls vild, den har varit nyttjad av människor alltsedan inlandsisen försvann för närmare tiotusen år sedan. Framför allt är »vildmarken« ett samiskt kulturlandskap och ett storskaligt beteslandskap präglad av tusentals år med renbete. Det samiska kulturlandskapet är för många ett helt okänt landskap trots att det omfattar en stor del av norra Sveriges yta.

I broschyren får du lära känna några kulturmiljöer i Handölsdalens sameby. Du får stifta bekantskap både med levande kulturmiljöer och sådana som sedan länge är övergivna. Skriften är producerad av Gaaltije, sydsamiskt kulturcentrum, och finansierad av Länsstyrelsen Jämtlands län.

De samiska namnen på platser som beskrivs i skriften följer den stavning som finns på fjällkartan.

Kalvmärkningsgårdet i Ljunggis med Helags i bakgrunden.

Spår

Fjäll och skog är fulla av spår efter samer som har levt och fortfarande lever och verkar här. Längs vandringsleder och stigar ligger lämningar efter kåtor och rengården. Men det är inte säkert att du ser dem på en gång, du måste kanske stanna upp och studera marken noga. Spåren efter samernas verksamhet i äldre tider är diskreta och svåra att upptäcka. Kåtor och andra byggnader var uppförda av

naturens egna material; trä, näver och torv, som långsamt lämnas tillbaka till naturen när de inte längre har någon användning. Den där gropen intill stigen, den kanske är en mjölkgrop (sydsam. *boerne*) där renmjölken förvarades i en träkagge tills renskötarna kom tillbaka nästa vår. Då var mjölken, som hade syrat under vintern, ett värdefullt kosttillskott. Och den där gröna plätten med gräs

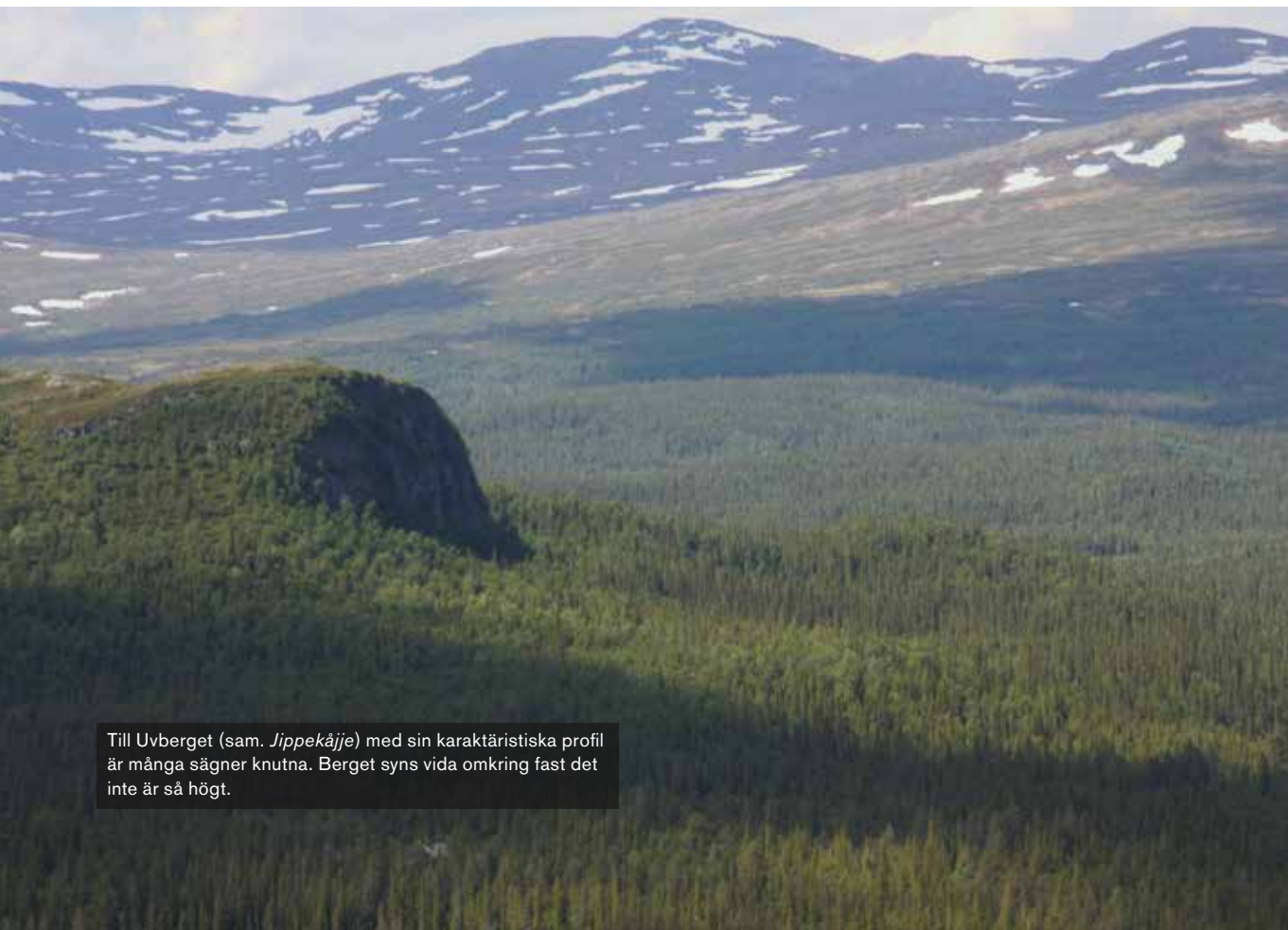

Spåren efter en sedan länge övergiven torvkåta. Det ljus gröna partiet i mitten visar var eldstaden låg och den svaga ringen runt om är rester efter näver och torv som en gång täckte kåtan.

och örter där du tänker slå upp ditt tält, den kan mycket väl vara en övergiven renvall där renkorna mjölkades flera gånger i veckan. Eller också är den en gammal kåtaplats där du fortfarande kan se den svaga torvringen efter näver och torv som täckte kåtan, och kanske stenarna som omgav eldstaden (sydsam. *aernie*) inne i kåtan. Måhända använder du den forna kåtans golvyta för att ligga och vila på utan att du själv är medveten om det! I dag är de här platserna alldeles tysta, men det är inte så länge sedan luften var full av

hundskall, skratt, barnagråt och renskällor.

Men det samiska kulturlandskapet rymmer också dimensioner som inte lämnar några fysiska spår. Sägner, sagor, traditioner och berättelser, de gamla samiska namnen på fjälltoppar och sjöar, de bästa fiskeställena och skohömyrarna, allt sådant faller i glömska när ingen längre minns dem. Därför är det så viktigt att dokumentera inte bara landskapet och kulturlämningarna utan också berättelser och traditionsuppgifter.

Till Uvberget (sam. *Jippekkåjje*) med sin karaktäristiska profil är många sägner knutna. Berget syns vida omkring fast det inte är så högt.

Handölsdalens sameby

Ingen vet hur länge samerna har levt i Jämtlandsfjällen. *Vi har alltid funnits här* säger samerna själva. Det finns inga egna samiska arkiv – sydsamiskan har framförallt varit ett tal-språk – utan när jämtlandssamerna hamnade i de svenska och norska arkiven var det i samband med skattläggning eller i kyrkböcker och tingsprotokoll. Första gången samer inom nuvarande Handölsdalens sameby finns omnämnda i de skrivna källorna var i 1646 års jordebok. Då betalade skattelappen Tomas Jonsson skatt för *Dunrijs och Hattoms fjäll* (Tranris och Hittings fjäll). Från 1656 finns ett böxelbrev för Nils Jonsson på *Täverdalens fjäll* i Undersåkers socken och *Flatrun fjäll* i Storsjö socken.

Före 1889, när den första renbeteslagen från 1886 trädde i kraft i Jämtlands län, var samernas markområden indelade i skattefjäll. I det område som i dag går under namnet Handölsdalens sameby ingick skattefjällen Tranris- och Hittings fjäll, Bunner- och Täfverdals fjäll samt delar av Ljungris skattefjäll. När skattefjällssystemet upphörde 1889 delade staten i stället in samernas områden i så kallade lappbyar. I stället för att som tidigare enskilt ha skattat för och brukat ett markområde skulle samerna nu bedriva kollektiv renskötsel inom gemensamma lappbyar. De före detta skattefjällen Tranris- och Hittings fjäll samt Bunner- och Täfverdals fjäll slogs samman till Åre lappby medan delar av Ljungris

skattefjäll kom att ingå i Storsjö lappby tillsammans med Skärvagsdals-, Mittådals- och Grönfjällets skattefjäll.

Redan 1891 slogs Åre och Storsjö lappbyar samman till Åre-Storsjö lappby. 1916 var det dags för förändring igen, då delades Åre-Storsjö lappby upp i tre mindre lappbyar; Mittådalens-, Tranris- respektive Handölsdalens lappbyar. 1962 slogs Tranris- och Handölsdalens lappbyar ihop under namnet Handölsdalens lappby, som sedan 1971 heter Handölsdalens sameby.

Handölsdalens samebys åretruntmarker (de marker där man får bedriva renskötsel under hela året) gränsar i väster mot Norge, den följer riksgränsen drygt fyra mil. I norr och nordöst följer samebygränsen Enan, vidare längs Enan mot Ånnsjön söder om Handöl och därifrån till Kösjön. I norr går den längs Kösjön, vidare genom Ottsjön och till Vålåns utlopp. I öster följer gränsen mot Tåssåsens sameby Vålån och går vidare mellan Trondfjället och Gråsjöfjället. I söder gränsar Handölsdalen mot Mittådalens sameby, söder om Dunsjöfjället via Ljungris och vidare söder om Helags i mitten av Sylsjön (Nedalssjön). Större delen av åretruntmarkerna ligger i Åre kommun med ett mindre område i Bergs kommun. Vinterbetesmarkerna ligger främst i Härjedalen men även runt Hållfjället, Renfjället och Välliste i Åre kommun.

Tjallingen.

Ånn

Handöl

Storulvån

Tjatjasen

Tjallingen

Kyrkstenen

Stensdalen

Skaftet

Nyhem

Våldalen

Undersåker

NORGE

Sylarna

Gråsjödörren

Vålsjön

Ljungsjöarna

Sylsjön

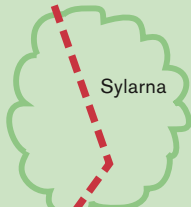
Ljungris

Ljungan

Ljungdalen

Åsarna

Handölan

Renskötsel i dag

Under första delen av 1900-talet ersattes den intensiva tamrenskötseln (rennomadismen) allteftersom av storskalig extensiv renskötsel med fokus på köttproduktion. Mjölkning och daglig vallning av renarna har sedan länge upphört. I dag är renhjordarna stora och rör sig över omfattande områden. Tekniska hjälpmedel gör att rensköterna snabbt kan förflytta sig. Det gamla bosättningsmönstret har förändrats i takt med tiden. Familjerna är numera bofasta och rensköterna pendlar mellan hemmet och arbetsplatsen där renarna vistas. I Handölsdalens sameby finns ingen central

gemensam boplatz för rensköterna, utan de bor spridda runt det stora fjällområdet, till exempel i Järpen, Vålådalen, Glissjöberg, Ljungdalen och Funäsdalen.

Den extensiva renskötseln lämnar nya spår i landskapet; stora beteshagar, fyrhjulingsvägar och fasta renskötselanläggningar. Bilvägar leder fram till de flesta visten och anläggningar. Förändringar i renskötsel och rörelsemönster innebär att många av de gamla visteplatserna inte längre har någon användning och sakta växer igen.

Renskötselåret

Under vintern är samebyns renar uppdelade i mindre vintergrupper som betar i centrala och södra Härjedalen, och vissa år även i västra Jämtland. När renarna känner att våren är på väg sätter vandringslusten in och de vill dra iväg till fjälls. Vajorna, renkorna, påbörjar inte kalvningen nere på vinterlandet utan väntar tills de är uppe på sina gamla kalvningsland i fjällen ovanför Ljungris. Efter kalvningen fortsätter renarna vanligen mot högfjällen i väster. Under några hektiska dygn i början av juli samlas renar och renskötare för kalvmärkning, oftast i Ljungris och ibland i Tjallingen. Sedan följer en period när renarna går i »vildan« och betar för sig själva några veckor. Riktigt varma dagar

söker de sig till snölegor i högfjällen där de får svalka och slipper ifrån den värsta insektsplågan. När hösten närmar sig börjar renarna röra på sig igen. Vissa år samlas renarna för sarvslakt i Ljungris eller på Ottfjället i mitten av september, strax före brunsten. På senhösten, när vintern nalkas, samlas renarna åter i Ljungris, nu för slakt och för skiljning i vintergrupper. Därefter är det dags att vända tillbaka till skogslandet med förhoppning om en bra vinter med goda betesförhållanden och inga rovdjur. Numera transporteras renarna allt oftare med lastbil från Ljungris till och från vinterlandet. Mitt i vintern är det slakt i gärdet i Glissjöberg.

Under vintern är renlav renens viktigaste föda.

Fjällturism

Vid mitten av 1800-talet kom de första turisterna till jämtlandsfjällen. Pionjärer var blomsterherrar och luftgäster. Blomsterherrar var lokalbefolkningens namn på de studenter och akademiker som kom för att studera fjällens geologi, växter och djur. Luftgästerna var till

en början patienter med lungsjukdomar som kom för att andas den stärkande fjällluften. Senare innefattade begreppet även den välbärgade medelklassen som tillbringade någon vecka i fjällen för att vila upp sig och idka sällskaps- och friluftsliv. Ungefär

samtidigt kom de första sportfiskarna och ripjägarna, »lorderna«, från England och Skottland. De följdes snart av förmögna affärsmän från södra Sverige. »Jaktherrarna« lät ofta uppföra stugor och ibland stora jaktvillor ute på fjället.

I Vålådalstrakten lät minister Thomas bygga tre jaktstugor i början av 1900-talet; en vid Kroktjärnarna, en på Ottfjället och en vid södra Kyrkstensskäftet. William Widgery Thomas junior var amerikan men bodde i Stockholm där han arbetade som

agent för ett bolag som sålde båtresor till Amerika. Thomas arrenderade ripjakt i västra Jämtland, och sitt namn fick han troligtvis av att folk blandade ihop begreppen »mister« och »minister«. I dag finns endast jaktstugan vid Kyrkstensskäftet kvar, den kallas fortfa-

rande för minister Thomasvillan. När minister Thomas var på ripjakt hade han med sig tjänstefolk, bland annat kokerska och hundförare med häst. När »ministern« inte var i sin stuga stod uthuset alltid öppet, och samerna i trakten övernat-

Minister Thomas jaktvillan, byggd på en gammal renvall.

tade där ibland. Några andra jaktvillor inom samebyns marker var Ripbo, Sevedsholm, Bunnernäset och Villa Tivoli.

I större skala kom fjällturismen igång efter järnvägens tillkomst i början av 1880-talet. Till en början kom turisterna mest under sommaren, vinterturism är en lite senare företeelse. De första turisterna var mest män – sällan kvinnor – från södra Sverige och norrlandskusten, välutbildade och välbärgade personer som hade råd och möjlighet att vara lediga från jobb och hem.

Svenska Turistföreningen (STF) bildades 1885. Föreningens verksamhet var till en början helt inriktad på fjällturer i Lapplands- och Jämtlandsfjällen och redan från slutet av 1800-talet byggde STF stugor och turiststationer och drog leder i fjällen. Vandringsleder drogs genom renarnas betesland och det var

inte ovanligt att stugor och turiststationer anlades på eller alldeles intill samernas visten. Vistena var attraktiva platser även för turisterna där de låg i lä för vinden på torra backar med god utsikt och med tillgång till vatten och ved. Leder gick till exempel rätt igenom vistena Nyhem och Stensdal.

Turistleden genom Stendalens gamla viste. För hundra år sedan var vistet fullt med kåtor och renvallar.

Möten

Turister i rengärdet i Stensdalen. Samekvinnan med mjölkkningskärl är Brita Mårtensson och flickan i mitten är hennes dotter Sigrid. Foto Nils Thomasson, Jamtlis bildbyrå.

Samer och turister kom förstås i kontakt med varandra ibland eftersom de vistades i samma marker. Turisterna såg den samiska kulturen som något mycket exotiskt, och att träffa samer, eller *fjällfolket* som de kallades, och att titta på renar var ett uppskattat inslag på fjällresan. Samerna å sin sida studerade turisterna med förvåning; att vandra omkring bland fjällen utan att ha något ärende var obegripligt och att bestiga en fjälltopp bara för att titta på utsikten var nästan lite skrattretande. Det kunde få besvärliga konsekvenser för sa-

merna när stugor och vandringsleder etablerades i renarnas betesområden och intill visten. Renarna hade svårt att få betesro och det var inte så trevligt när turisterna klev rätt in i kåtorna och ställde närgångna frågor.

Samernas lokalkännedom väckte dock respekt och de anlätades ofta som bärare, rodare och vägvisare. Turisterna kunde också innebära extrainkomster för samerna, då och då övernattade någon besökare i deras kåtor och det växte fram en liten marknad för renkött, skinn och slöjdprodukter.

I en artikel från STF:s årsskrift 1934 berättar Gunnar Nyström om en vandring med turistföreningens premiegymnasister till Sylarna sommaren 1933: *Längre ner kommo vi mitt in i den stora renhjorden, som tagit sin tillflykt till en snödriva för att bli kvitt myggen, som denna varma sommar fanns rätt talrikt ända upp bland Sylfjällen. Det blev ett livligt skådespel.*

Småkalvarna skena omkring, oroliga vajor grymta som smågrisar och rusa efter sina vilsekomna småtingar, på andra ställen en fridfull idyll med en eller ett par kalvar diande sin mamma. En av Kroiks söner och en lappdräng, klädda som vanliga bonddrängar, men med stora Zeisskikare på magen (den moderna tekniken underlättar vakt-hållningen över de ofta milsvitt spridda renhjorden) ordna med djuren. Unge Kroik har just infångat och slaktat en ren, som ligger i drivan på rygg med hornen nedborrade i snön. Han visar oss också prov på sin lassokonst, går mot hjorden med den smäckra linan uppvecklad på armen och låter den löpa ut med ett lätt kast. I nästa ögonblick ligger öglan kring hornen på den utsedda rentjuren, som halas in under häftigt motstånd med de stretande benen.

I dag vill samer inte längre betraktas. Många samer driver egna turistföretag, oftast småskaliga och med mycket hög kvalitet. Liksom i gångna tider lockas turisterna av jakt och fiske, men även samisk mat, slöjd och information om historia och kultur intresserar besökarna.

Kniv tillverkad av John-Paul Persson från Hosjöbottnarna.

Några viktiga kulturmiljöer

LJUNGDALEN

Ljungdalen ligger i Ljungans övre dalgång. Enligt sägnen drabbades alla invånare i Ljungdalen utom en kvinna och en samisk man från fjället av digerdöden runt 1350. Även om man inte kan tolka sägnen bokstavligt så berättar den om samisk närvaro i trakten så länge någon kan minnas. Byn ligger strategiskt i dalgången mellan de gamla skattefjällen Skärvagsfjäll, Ljungrisfjäll och Mittådalsfjäll. Riktigt hur samerna nyttjade Ljungdalen längre tillbaka vet vi inte, men

under hela 1900-talet har byn varit permanent boplatz för både aktiva renskötare och samer som av olika skäl har lämnat renskötseln.

Flera lokala ortnamn i närheten berättar om den samiska närvaron. Bland annat det övergivna vistet Finnvallen mellan Ljungdalen och Ljungris, och Finnbäcken—en plats där det enligt traditionen var en samepojke som dränktes i bäcken sedan hela hans familj hade blivit mördad i ett viste en bit därifrån. »Finn« är den gamla beteckningen för samer i södra Jämtland och Härjedalen.

Torvkåtan på hembygdsgården i Ljungdalen får symbolisera den samiska närvaron i trakten.

LJUNGRIS

Ljungris (sam. *Preanne*) ligger längs renarnas vandringsväg mellan sommar- och vinterland i Ljungans översta dalgång. Längs dalgången finns många fångstgropar, vilket visar att vildren och älg har vandrat samma stigar som våra dagars tamrenar.

Enligt lappbyprotokollet från 1898 använde renskötarna då Ljungris under hösten. I november brukade renarna flytta söderut och passerade Ljungris på väg mot vinterlandet och i slutet av mars återkom renar och renskötare till Ljungris för att fortsätta mot högfjällen. Enligt lappfogdens arkiv användes Ljungris omväxlande, eller ibland samtidigt, av renskötarna från både Tranris och Handölsdalens dåvarande lappbyar. Massor av kåtatomter och andra lämningar som benggömmor, mjölkgröpar och renvallar efter

äldre tiders renskötsel visar på den långa bosättningskontinuiteten både kring dagens bebyggelse och i ett stort område runtomkring.

Så småningom utökades kåtabebyggelsen i vistet med några stugor. Den första stugan påstås vara ett timmerhus som tillhörde renskötaren Jon Jakobsson Nordfjäll. Huset var flyttat från Tjatjasen, ett viste någon mil längre norrut. I dag har de flesta renskötare i samebyn stugor i Ljungris, och tillsammans med Tjallingen är platsen ett av samebyns huvudvisten. Liksom i äldre tider passerar renarna på våren på väg från vinterbetesmarkerna i Härjedalen och vandrar motsatt väg på hösten. Höstslakt och skiljning i vintergrupper sker i en stor renskötselarrangering strax innan man kommer till själva vistet. Numera används Ljungris även för kalvmärkning i början av juli varje år.

Reidar Nordfjäll och Carina Liljedahl spanar efter sina renar vid kalvmärkningen i Ljungris 2016.

1905 besökte kompositören Wilhelm Peterson-Berger Ljungris tillsammans sin bror som var lantmätare i samband med att området skulle karteras. En kåta i vistet uppläts som husrum åt sällskapet och två samer från trakten, Ringdal och Jakobsson, anställdes som vägvisare och bärare. Ringdal, som var från Mittådalen, hade en vit häst som hjälpte till att bära utrustning och proviant. Ytterligare två samer från Sösjö lappby, som tidigare hade varit följeslagare åt lantmätarna, kompletterade sällskapet. Peterson-Berger funderade mycket över samernas och renskötselns

framtid och fann att även om många befarade att renskötseln var på väg mot sin undergång så uppfattade han själv samerna som väl lämpade för renskötarlivet. Peterson-Berger och hans sällskap bodde även under några nätter i en fiskekåta vid Ljungsjöarna där de spände upp paraplyer inne i kåtan för att någorlunda skydda sig mot regnet. Vid renvaktarstugan vid Mieskebacken träffade de några renskötare och förundrades över att de spanade efter sina renar med hjälp av en kikare, *en stor dyrbar marintub*.

Familjen Kråiks renar i gärdet i Tjallingen på 1940-talet. Foto Nils Thomasson, Jamtlis bildbyrå.

TJALLINGEN

Enligt lappfogdeprotokollet hade renarna i Åre-Storsjö lappby av olika skäl blivit »förvildade» i slutet av 1800-talet. Den enda lösningen ansågs vara att slakta ut renarna, och Handölsfjällen var därför utan renar under ett antal år kring sekelskiftet 1800/1900. Flera visten övergavs under den här perioden. Ett sådant viste var Tjallingen, som tidigare hade kallats för Storvallen. *Vid 1920-talets slut var en halvt raserad lappkåta den enda lämningen*

efter det gamla lappläget Storvallen (Veighjallah) kan man läsa i en gammal färdbeskrivning.

1916 togs renskötseln i dalgången längs Handölan åter upp när renskötaren Lars Larsson Kråik flyttade dit med sin familj och några hundra renar. Kråik var ursprungligen från Vilhelminafjällen, men innan han kom till Handölsdalen hade han vistats några år i Frostviken där hans hustru Anna Brita kom ifrån. Till en början bodde familjen Kråik i Ripbo under höst och vår. Ripbo var en

jaktstuga som hade använts av engelska ripjägare i slutet av 1800-talet. Senare löste staten in marken till renbete, och engelsmännen flyttade sin ripjakt till andra ställen. Kråiks hade en kåta vid Ripbo, men de använde även jaktstugan. Under de första somrarna i Handölsdalen hade Kråiks sina renar på sommarbete där Storulvåns fjällstation ligger i dag. 1925 flyttade familjen vidare söderut längs Handölan till Tjallingen. Där fanns då flera övergivna kåtaplatser och andra lämningar efter tidigare renskötare på båda sidor av Handölan, både uppströms och nerströms.

Den första tiden i Tjallingen bodde Kråiks i en torvkåta på västra sidan av ån. När familjen utökades med flera barn byggdes en flerkantig kåta och några bodar. Ytterligare några år senare lät Kråik bygga ett hus. Byggmästaren var från Ljungdalen, och huset byggdes i samma modell som dåvarande Syl-

stationen. Renkorna mjölkades på renvallar alldeles intill vistet. Enligt Ernst Manker som dokumenterade vistet i början av 1940-talet hade man kalvmärkning, sommarskiljning och kastrering i tre hagar. Kråiks bodde i Tjallingen från slutet av april till början av december förutom under några veckor under högsommaren då de var med renarna i fjällen längre västerut. 1959 lät Kråik bygga en bilväg på östra sidan av Handölan ända fram till Tjallingen. En bro över Handölan fanns sedan tidigare.

Vistet i Tjallingen används fortfarande. Ättlingar till Lars och Anna Brita Kråik har stugor på båda sidor av ån, och i huset från 1930-talet bor barnbarn och barnbarnsbarn. En modern renskötselplanläggning med beteshage på västra sidan av ån används främst vid kalvmärkning.

Huset som Lars Larsson Kråik lät bygga på 1930-talet är i dag moderniserat men ser i princip ut som det gjorde när det var nybyggt.

STORULVÅN

När Lars Larsson Kråik och hans familj kom till Handölsdalen 1916 använde de platsen för nuvarande fjällstationen i Storulvån som sommarviste. Kråik uppgav att det när de kom dit fanns två övergivna rengården på platsen, samt *en fullt synlig plats efter en gammal kåta, liksom andra kåtaplats (5–6 kåtor) dels ett par kilometer upp efter Storulvån, dels efter gångstigen till Handöl (3 kåtor)*. 1924 var den sista sommaren Kråiks hade sina renar på platsen, därefter flyttade de längs Handölan söderut till Tjallingen.

Ovan: I förgrunden på bilden syns stenar från eldstaden i en av Kråiks kåtor.

Nedan: På en liten backe intill nuvarande turiststationen mjölkade familjen Kråik sina renar.

Även de tidiga turisterna trivdes i Storulvån. Redan 1897 byggdes den första Storulvåhyddan på södra sidan av ån. Vid mitten av 1930-talet ansågs den gamla stugan vara för liten och STF byggde en turiststation på åns norra sida. Byggnaden placerades rätt över en av familjen Kråiks kåtaplatser. Lars Larsson Kråik sade om Storulvån: *Platsen ligger i lä för nordvästvinden och bereder lugn och värme åt renen under kalvningstiden. En fjällstation på norra sidan är skulle förstöra platsens betydelse för renskötseln för all framtid.*

Sedan 1967 är det bilväg till Storulvån. Vid vägbygget drogs vägen rätt igenom två gamla visteplatser. I det ena vistet förstörde vägskärningen delvis en eldstad i en kåatomt, och vid utvidgning av vägområdet 2007 gjordes därför en arkeologisk undersökning av kåatomten. En bit av en kritpipa, ett bryne och ett elddon hade lämnats kvar, och datering av kol från eldstaden visade att kåtan hade använts någon gång i mitten av 1800-talet.

Den samiska flaggan vajar sida vid sida med svenska flaggan och STF:s flagga.

TJATJASEN

En visteplats längs Handölan mellan Storulvån och Tjallingen kallades för Tjatjasen. Förutom kåtor fanns det i slutet av 1800-talet ett timrat tvåvåningshus i vistet. Där bodde två familjer, båda med många barn. Huset flytta-

des senare till Ljungris. När Wilhelm Petersen-Berger i sällskap med sin bror, som var lantmätare och ute på förrättning, passerade Tjatjasen 1905, övernattade de i *lapphemmanet Tjatjasen* där de fick disponera ett rum med två sängar.

Grunden efter det timrade huset i Tjatjasen som senare flyttades till Ljungris. Här bodde två familjer.

HANDÖL

Vid mitten av 1700-talet brukade pastor laponum (samernas präst) i Undersåkers lappförsamling ha sammankomster med samerna ute i naturen. Möten hölls bland annat i Handöl, och 1794 ansökte lappförsamlingen därför om *inrättning av bönehus och begravningsplats* i Handöl. Det lilla timrade kapellet, som kallades för Handöls lappkapell, invigdes 31 juli 1806. Samerna stod för dörr, fönster och

övrig inredning och byamännen i Handöl och Bunnerviken bekostade golv, väggar och tak. Altaret och predikstolen kom från Frösö kyrka. Intill kapellet finns en liten kyrkogård där många samer från området har fått sin sista vila. Kapellet har renoverats flera gånger, senast inför 200-årsjubileet 2006. När lappförsamlingen upphörde 1946 övertogs kapellet av Åre församling.

NYHEM

Nyhem (sam. *Markenjäro*) var från början ett vår- och höstviste för Tranris lappby, men från första delen av 1900-talet var det flera familjer som bodde där permanent. Några familjer slutade vid den tiden att bo i kåta och byggde i stället stugor. Flera av samerna i Nyhem hade getter, och på myrar och ängar runt vistet slog man hö. Turistleden mellan Vålådalen och Kyrkstenen och Bunnerviken gick rätt igenom Nyhem, och ibland var det någon av kvinnorna som serverade kaffe med dopp till turisterna i en kåta.

Mellan åren 1913 och 1936 fanns det en så kallad vandrande nomadskola i Nyhem. Där

gick samebarn inte bara från Tranris utan även från andra delar av södra Jämtlandsfjäl-
len under sina första två skolår. Själva skol-
byggnaden var ett tvåvåningshus och elever-
na bodde i en fyrkantig kåtalikande byggnad
med spis i mitten. Till skolan hörde även en
torvkåta och ett härbre. Under högsommaren
flyttade lärare och elever med renskötarna till
sommarmarvisten i Stensdalen.

Runt Nyhem, inöver Rekdalen och på
östra sidan av Kyrkstensskäftet, (sam. *Baune*),
finns det många kåtaplatser och renvallar som
är så gamla att ingen längre minns namnen
på dem som bodde där.

Jonas Tomassons förvaringsbod, sijtie, står kvar och
minner om den tid när det bodde mycket folk i Nyhem.

Nomadskolan i Nyhem. Bakom barnen syns skolkåtan och till höger ser man en sovkåta.
Foto Jamtlis bildbyrå.

STENSDALEN

På avvittringskartan från 1848 finns det endast en samisk boplatz angiven i nuvarande Handölsdalens sameby, och det är *Stensdalens lappkojor*. Det fanns förstås många flera visten, och man kan undra varför just Stensdalen fick vara med på kartan?

I Stensdalen bodde tranrissamerna under somrarna, från slutet av april till mitten av juli antecknade Ernst Manker från sitt besök på 1930-talet. Då fanns det en renhage för kalvmärkning och skiljning intill vistet. Ibland hade man i stället kalvmärkning på snödrivor högt uppe mot fjället. Där var det svalt och inte så många insekter, och där var det enkelt att hålla renarna samlade.

Under några sommarveckor mellan åren 1913 och 1936 flyttade den vandrande nomadskolan i Nyhem till en kåta i Stensdalen. Tanken var att barnen skulle vara nära sina föräldrar under sommaren, och samtidigt få skolundervisning. En gräsplätt bakom skolkåtan användes som fotbollsplan och under varma dagar badade skolbarnen i en liten tjärn. Av sommarskolan finns i dag endast förrådsboden bevarad.

1916 byggde STF en turiststuga ungefär en kilometer öster om vistet i Stendalen. Torsten Boberg skriver i en resehandbok från 1920: *Efter omkring 20 min. vandring nås den första kåtan i lägret, som plägar omfatta sex hushåll. Kåtornas antal utgör ett 15-tal, spridda över ett*

I en av STF:s stugor i Stensdal finns ett rum som är avsett för samebyn.

ganska stort område. Sommartid (vintertid stå lägret öde) råkas här bröderna Nils, Jonas och Lars Fjöllsten, alla utmärkta lotsar vid färder i dessa trakter. Med tiden blev det allt svårare att bedriva renskötsel i Stensdal, dels var det svårt för renarna att få betesro och dels blev det störande med turisterna så nära inpå kåtorna. Vid mitten av 1900-talet var vistet tomt, och de kvarvarande kåtorna användes endast i undantagsfall.

Stensdalen används inte alls i dagens renskötsel. Slyn växer hög i det övergivna vistet och på mjölkkningsvallarna. Ett par kåtor finns kvar, i övrigt har kåtor och andra byggnader förfallit. Andra spår efter äldre tider renskötsel är bengömmor och mjölkpropor.

SKAFTET

Skaftet (sam. *Gaise*) och Gamskaftet strax intill är två viktiga visten som användes av tranrissamerna för permanentboende fram

till mitten av 1950-talet. Några stugor finns fortfarande kvar, och kåtatomter är spridda både intill stugorna och i ett stort område runtomkring.

Ovan: Den stora fina kalkkällan där vattnet sprutar fram är säkert en anledning till att vistet Skaftet ligger där det gör.
Till vänster: Grunden efter ett timrat hus i Gamskaftet.

KYRKSTENEN

Kyrkstenen är ett högt klippblock på Kyrkstenfjällets nordöstra sluttning väster om Nyhem. Klippblocket är fritt stående och ser ut som ett kyrktorn ifrån norr. Många myter och sägner är knutna till den spektakulära platsen. Enligt en sägen sökte samerna skydd vid klippan i orostider. Andra sägner berättar att platsen har fått sitt namn efter en guds-

tjänst som ägde rum vid klippan år 1719, då några soldater ur Armfeldts armé kom förbi efter det misslyckade fälttåget mot Norge. På platsen befann sig några samer, bland annat en kvinna som hade en nyfödd pojke. Fältprästen döpte pojken till Fjällsten, ett namn som levde kvar länge bland samerna i Tranris, och fjället fick därefter heta Kyrkstensfjället.

GRÅSJÖDÖRREN

Enligt ett lappfogdeprotokoll från 1898 användes vistet vid Gråsjödörren (sam. *Råfatjuolendurre*) av samerna från både Tranris- och Handölsdalens lappbyar under somrarna.

När Ernst Manker besökte vistet på 1930-talet bodde renskötarna där från mitten av juli till mitten av augusti. Där fanns då *en renhage av järnträdsnät för fortsatt märkning och skiljning samt kastrering under slutet av juli och augusti.*

Rast vid rengärdet i Gråsjödörren 1921. Från vänster Jonas Fjällsten, Nils Fjällsten, Anna Lucia och Thomas Thomasson. Foto Nils Thomasson, Jamtlis bildbyrå.

Övergiven kåta i Gråsjödörren.

I 1930-års lapputredning uppgavs att det under de senaste åren hade uppförts ett antal nya kåtor i *Gråsjödörrens gamla lappläger*. *Detta läger var särskilt lämpligt för skiljningarna.* Kåtorna byggdes på torra backar nära det stora rengärdet. Fram till mitten av 1900-talet hade tranrissamerna kåtor i vistet. Dessutom fanns det en kåta som användes av renskötarna från Tåssåsens sameby, som är grannsameby mot öster. Liksom i andra sommar-

visten hade flera familjer getter som bodde i egna små kåtor. Sedan början av 1950-talet används inte vistet i Gråsjödörren längre. Vid den tiden hade renskötseln förändrats och mekaniserats och stora renskötselanläggningar byggdes i Ljungris dit det finns bilväg. I dag håller de flesta kåtor på att återgå till naturen och vistet Gråsjödörren växer sakta igen med björksly.

VÅLÅDALEN OCH OTTFJÄLLET

Vålådalen (sam. *Spätja*) har med stor sannolikhet haft en samisk befolkning långt före arrendjordbruk och turiststation. Både kåta-platser och renvallar sägs ha legat »i vägen« när turistanläggningen skulle byggas på 1920-talet och togs därför bort.

När vägen till Vålådalen byggdes på 1920-talet var det flera samer från Nyhem och andra visten i närheten som flyttade fram till vägen och byggde kåtor eller stugor i Vålådalen. Brita och Jonas Mårtensson lär ha varit de första samer som blev bofasta i Vålådalen. De byggde en torvkåta 1921 och ett par år efteråt ett bostadshus. På

en myr mellan Vålådalen och Nulltjärn brukade man ha vinterslakt, *numera ordnar man för tillfället en hage av säckväv*, berättade Ernst Manker på 1940-talet.

Mårten Tomasson-Fjällsten bodde ofrivilligt i Vålådalen. Tidigare hade han bott i en stuga mellan Matskäls- och Lintjärnarna. På sommaren 1920 skulle han elda skräp, och det gick så illa att både stugan och skogen fattade eld.

Branden förstörde all skog från Vålåsen till Blanktjärnarna, och militär från Frösön måste tillkallas för att bekämpa branden. Efter branden bodde Mårten i en liten stuga nära turiststationen.

Mårten Tomasson-Fjällstens stuga i Vålådalen.

På Ottfjällets södra sluttningar finns lämningar efter flera visten. Ett viste ligger någon kilometer ovanför slalombacken i Vålådalen. Där syns fortfarande ett rengärde samt kåtatomter och förvaringsgropar. Runt går-det ligger ihopsamlade stenar som en mur för att förhindra renarna att ta sig därifrån.

På 1960-talet hittade några fjällvandrande ungdomar av en slump en seite, ett samiskt kultföremål, av trä i en klyfta högt uppe på Ottfjället. Seiten från Ottfjället fördes till Nordiska museet i Stockholm, men kan ses som hologram på Jamtli i Östersund.

I Vålådalen finns det fortfarande en permanentboende samisk befolkning.

Från slutet av 1960-talet och ett tiotal år framöver pågick ett försök med farmrenskötsel på Ottfjället under ledning av renskötarna Olle Blind och Ingemar Kråik. Syftet var att med olika moderna metoder bygga upp en bärkraftig rennäring.

Viktigt att tänka på – kulturmiljölagen

Lämningar efter samisk verksamhet är liksom alla andra fasta fornlämningar skyddade enligt Kulturmiljölagen (SFS 1988:950). Lagskyddet innebär bland annat att alla ingrepp i en fornlämning – att förändra, täcka över eller ta bort – kräver tillstånd från länsstyrelsen. Skyddet gäller även ett område omkring

fornlämningen. Lagskyddet gäller automatiskt, det behövs alltså inte särskilt beslut för att det ska träda i kraft. Exempel på vanliga fornlämningar i samiska miljöer är kåtatomter, mjölkgröpar, bengömmor, gravar och offerplatser.

En lagskyddad fornlämning – en förvaringsgröpa för renmjölk i ett sedan länge övergivet namnlöst viste.

Visa respekt för rennäringen

Kom ihåg att du vistas i renarnas betesområden och på renskötarnas arbetsplatser. Om du ser en renhjord; stanna upp, sätt dig gärna ner och var tyst. Följ inte efter renarna utan lämna

dem ifred. Om du har med dig hund måste den vara kopplad. Speciellt viktigt är att inte störa renarna under den känsliga kalvningsperioden på våren och vid rensamling.

Välkommen till till Handölsdalens sameby och det samiska kulturlandskapet!

I broschyren får du läsa om samebyns historia, levande och över-
givna kulturmiljöer samt om möten mellan samer och turister.

GAALTJE
sydsamiskt kulturcentrum

Länsstyrelsen
Jämtlands län

Skrifter utgivna av Gaaltje 20
ISBN 978-91-981159-4-9 · ISSN 1650-3503